

АРХІВИ

ЛИСТУВАННЯ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МОГИЛЯНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВІДНОСИН ВЛАДИЧОЇ КАТЕДРИ І ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО ВІЙСЬКА (1760-ТИ РР.)

Олександр НАДТОКА,
кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої
та нової історії України Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Надтока Олександр. Листування київського митрополита Арсенія Могиллянського як джерело з історії відносин владичої катедри і Запорозького низового війська (1760-ти рр.).

У статті висвітлюються особливості відносин між київською митрополичною кафедрою і старшиною Війська Запорозького в 1760-ти рр., які припадають на період каденції київського митрополита Арсенія Могиллянського. У додатках уперше публікуються чернетка листа київського митрополита Арсенія Могиллянського до військового судді Запорозького війська Павла Головатого та лист кошового отамана Петра Калнишевського до київського владики.

Ключові слова: київський митрополит, митрополича катедра, Запорозьке низове військо, військово-старшина, листи, відносини, церква, благодійництво.

Надтока Александр. Переписка киевского митрополита Арсения Могилянского как источник по истории отношений Владычей кафедры и Запорожского низового войска (1760-е гг.).

В статье освещаются особенности отношений между киевской митрополичьей кафедрой и старшиной Войска Запорожского в 1760-е гг., которые приходятся на период каденции киевского митрополита Арсения Могилянского. В приложениях впервые публикуются черновик письма киевского митрополита Арсения Могилянского к военному судье Запорожского войска Павла Головатого и письмо кошевого атамана Петра Калнышевского в киевский владыки.

Ключевые слова: киевский митрополит, митрополичья собор, Запорожское низовое войско, военачальники, письма, отношения, церковь, благотворительность.

Nadtoka Olexandr. Kyiv Metropolitan correspondence as a source of relations between the lord's cathedra and Zaporozhian Kossacs army (1760-th years).

In the article light upon relations particularities between the Kyiv Metropolitan cathedra and Zaporozhian Kossacs army during the 1760-th years. Kyiv Metropolitan Arseniy Mohylanskiy and militaries foremen are in the centre of our attention. Rough copy of letters from Kyiv Metropolitan Arseniy Mohylanskiy to Zaporozhian Kossacs army martial judge Pavlo Holovatiy and letter from Metropolitan Arseniy Mohylanskiy to Zaporozhian Kossacs army ataman Petro Kalnyshevskiy are publish for the first time in addition.

Keywords: Kyiv Metropolitan, Metropolitan cathedra, Zaporozhian Kossacs army, militaries foremen, letters, relations, Church, charity.

Київський митрополит Арсеній Могилянський (1704-1770) належав до старого осереддя духовної освіти і благочестя – українець з м. Решетилівки Полтавського полку, навчався в Київській академії та Харківському колегіумі, входив до особливої кільцевої складки українських ієрархів Російської

православної церкви, яке і в другій половині XVIII століття мало вагомий вплив у церковному середовищі.

Маючи тривалий час духовне служіння в російських єпархіях і будучи наближеним до імператриці Єлизавети як придворний проповідник, Арсеній Могилянський набув широких зв'язків не лише в духовному, а й у світському середовищі. У 1744 році він був возведений у сан архимандрита Троїцько-Сергієвого монастиря (з 8 червня 1744 року імператрицею було затверджене найменування Лаври), отримав звання члена Синоду і в цьому ж 1744 році посвячений у сан архиєпископа й поставлений на чолі древньої Переяславль-Залеської єпархії [1, 199]. У 1752 році його духовне служіння на теренах Росії несподівано закінчується внаслідок послаблення здоров'я. Архиєпископ Арсеній отримав височайший дозвіл піти на спокій і перехав до Новгород-Сіверська, очоливши братію древнього Спаського монастиря. Проте через п'ять років його єпископське служіння знову поновлюється, але тепер в Україні. 22 жовтня 1757 року імператриця Єлизавета призначила його митрополитом Київським, а посів найдавнішу кафедру Руси митрополит Арсеній лише у червні

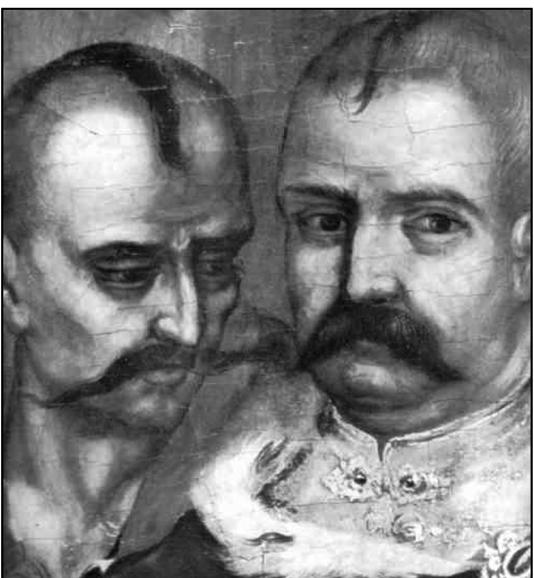

Київський митрополит Арсеній Могилянський (1704-1770 pp., на київській катедрі з 1757 до 1770 р.)

1758 року, коли переїхав з Новгород-Сіверського після хвороби (очолював київську катедру до 1770 року) [1., 200]. Після смерті високої благодійниці імператриці Єлизавети, за правління якої Арсеній Могилянський піднявся до вищих церковних посад, преосвящений і надалі зберігав дружні відносини з представниками петербурзької і московської знаті – з графом Карлом Сіверсом, генерал-майором Бахтеєвим, обер-прокурором Синоду Іваном Меліссіно. В Україні київський митрополит мав тіsn й загалом приязні відносини з гетьманом Малоросії, графом Кирилом Розумовським, найвпливовішими представниками гетьманського уряду – генеральним обозним, у майбутньому членом Малоросійської колегії Семеном Коцубеєм, генеральним суддею, згодом членом Малоросійської колегії Іллео Журманом, генерал-лейтенантом Василем Гудовичем, генеральним писарем Василем Туманським. Коло спілкування у середовищі духовництва охоплювало різні країни, східні православні патріархати, відомі православні святині, дванадцять єпархіальних преосвящених Російської православної церкви. Серед цих духовних осіб – константинопольський патріарх Кирил, антиохійський патріарх Сильвестр, ерусалимський патріарх Парфеній, ігумен Лаври св. Афанасія (Афон) ієромонах Георгій, митрополит далматський Симеон, митрополит чорногорський Василь П'єтрович, молдавський митрополит Іаков, уніатський київський митрополит Феліціан Володкович, петербурзький архієпископ Гавриїл, московський митрополит Тимофій Щербацький, білоруський єпископ Георгій Кониський, духівник імператриці, протоієрей Московського Благовіщенського собору Феодор Дубянський [5, 185-186]. Після скасування гетьманського правління й надалі особливу роль відіграють відносини київської катедральної контори й особисто митрополита з козацькою старшиною Запорозького низового війська, яке уособлювало політичні привілеї українців. Уважніший розгляд цих відносин

П'ятиглава баркова Успенська церква.
Зведена 1754 року січовиками майбутньої
Протовчанської паланки. Нині с. Китайгород
Дніпропетровської обл. (Січеславщина)

Портрет козаків. Фрагмент ікони Покрови
Пресвятої Богородиці з с. Сулимівки
(Київщина) (XVIII ст.)

Миколаївська церква ротонда. Побудована 1757 року і є найдавнішим і єдиним збереженим зразком тетраконхового храму, с. Китайгород. Проточанська паланка Вольностей Війська Запорозького

відкриває нові аспекти суспільних поглядів як козацької низової старшини, так і самого Київського митрополита.

Тісні відносини з Кошем пояснювались пастирськими прерогативами митрополита, до епархії якого відносилась Січ. Відповідно, київський владика висвячував і керував білим духівництвом на Запорожжі, в його віданні були питання дозволу будівництва й освячення нових церков, заміна іконостасів, видача антимінсів, книг, церковного начиння, дозволи на збір милостині тощо [6]. Крім того, Запорозька Січ й надалі сприймалася українськими ієархами як традиційний захисник православної церкви,

а козацтво – як добровільний жертводавець на користь київських монастирів і храмів. Характерні очікування київських ченців від Війська Запорозького бачимо на прикладі Київського Братського Богоявленського монастиря. У донесенні митрополиту Арсенію Могилянському (1764 р.) архимандрит і ректор Академії Самуїл Миславський просив дозволу на збір милостині на Січі й планував на отримані кошти провести ремонт трапезної церкви, продовжити будівництво кам'яної огорожі навколо монастиря. Мотивуючи прийняті спільно з братією рішення він наголошував на особливих історичних прерогативах учительної обителі у відносинах з Військом. Архимандрит писав, що від часу заснування Києво-Братського монастиря панове запорозькі козаки разом із тогочасними гетьманами й іхніми наступниками зобов'язалися бути братчиками обителі, монастир і все до нього належне «от вшелякихъ непрятелскихъ противностей и перешкодъ моцно боронити, заступати и за ныхъ до смерти свой застановляти». Також відзначалося, що Братський монастир традиційно отримував матеріальну допомогу від запорозького козацтва [5, 185-186].

Запорозька Січ загалом виправдовувала сподівання вищого духівництва щодо співробітництва у справі зміцнення православної церкви. В означений справі за два роки на потреби Києво-Братського монастиря ченцями і послушниками цієї обителі було зібрано 528 рублів (за період від другої половини 1764 – першої половини 1766 р.), що було відображене у спеціальній прошнурованій книзі, виданій катедральною канцелярією разом з митрополичною грамотою на право збору милостині [4, 188; 5, 189]. На той час це була досить значна сума. Для порівняння, кошторис основних витрат на будівництво 12 бурсацьких хат у 1765 році складав 440 руб. Це був завершальний рік будівництва і до цієї суми входили як витрати на матеріали – цеглу, глину, скляні шиби тощо, так і оплата за

роботу – мурування пічей і коминів, утеплення стін глиною й вовною, встановлення вікон, біління тощо [16, 196–197]. Зібрані на землях Запорозького війська пожертви перевищували річні кошти, які надходили з Київської губернської канцелярії на потреби Києво-Могилянської академії [7], а, наприклад, річні кошти, які виділяла козацька Військова рада начальнику січових церков з 1774 року, складали 300 рублів на рік [2]. Також виявилось, що того ж 1766 року, коли на Запорожжі ще перебували представники Києво-Братського монастиря, серед цієї ж пастви збиралі кошти на облаштування приписного до катедрального Києво-Софійського Трисвятительського монастиря ченці цієї обителі ієромонах Іуст та ієродиякон Євстратій. Після повернення до Києва у березні 1766 року з пожертвами (зібрана сума невідома), київський митрополит у листі до військового судді Павла Головатого знову просив проявити милість до цих ченців і увагу, оскільки за його благословенням вони знову мали їхати до Січі «за испрошениемъ милостинного на возобновленіе въ приписномъ Трехсвятѣлскому монастырѣ церкви и на устроеніе при ней вновь богадѣлни» [10]. Означені приклади дозволяють припустити, що Запорозька Січ наприкінці свого існування виконувала роль основного донора додаткових матеріальних ресурсів для Київської митрополії і цим виявляла ще маловідому функцію поза традиційним образом захисниці православ'я в Русі-Україні – функцію колективного благодійника церкви.

Аналізуючи річну збірку листів до київського митрополита за 1766 рік [15], чернетки та копії його відповідей, можна побачити, що листування зі старшиною Запорозького низового війська у кількісному вимірі перевищує листування зі старшиною Гетьманщини. Відносно світського владного кола це листування поступається лише кореспонденціям, сукупно, від президента Малоросійської колегії графа Петра Румян-

Варваринська церква-дзвіниця
у с. Китаїгороді. Протовучанска паланка
Вольностей Війська Запорозького. 1756 р.

цева та самої Малоросійської колегії. Зокрема, протягом 1765–1766 років Київський митрополит отримав одного листа від кошового отамана Петра Калнишевського та сім листів від військового судді Павла Головатого – другої людини у тогочасній коштовій ієрархії. Приблизно за цей же період від президента Малоросійської колегії отримано п'ять листів, а від імені самої керівної установи – чотири листа [8].

Кількість листів-відповідей митрополита Арсенія була тотожною отриманим листам, за винятком такого адресата, як граф Петро Рум'янцев. Йому було надіслано п'ять листів-відповідей та один лист за власною ініціативою у зв'язку з претензіями владики і настоятелів київських монастирів щодо порушення Малоросійською колегією традиційних правил субординації у відносинах світських установ з духовними [8].

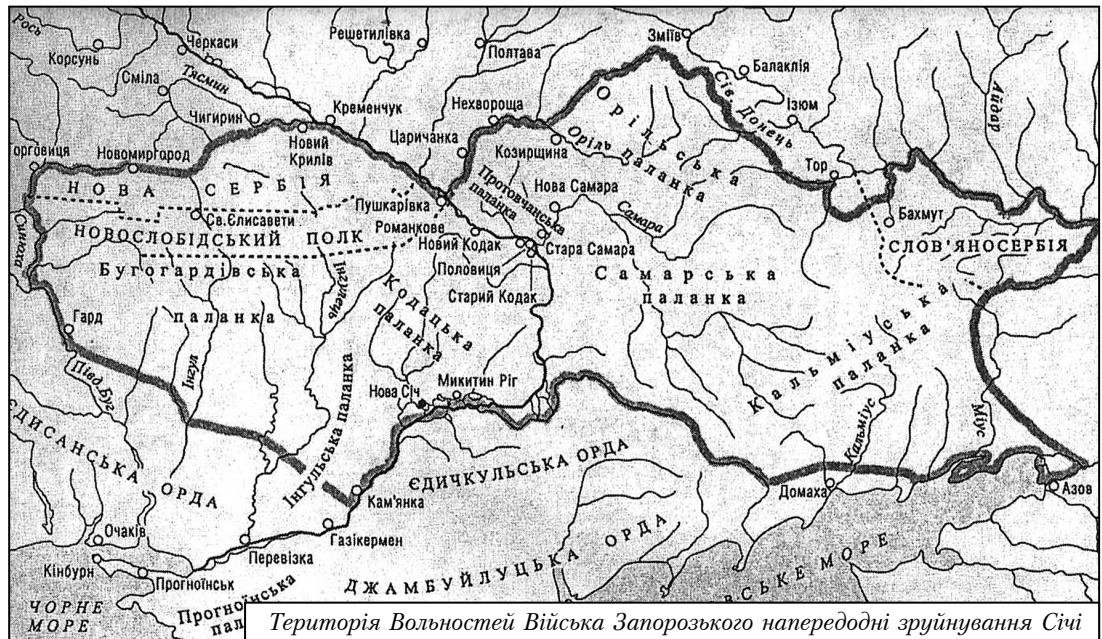
Ікона Покрови Пресвятої Богородиці з портретом Петра Калнишевського (праворуч). Невідомий іконописець, 1905 р.

Порівнюючи інтенсивність листування з головними старшинами Війська Запорозького та полковниками Гетьманщини бачимо, що за досліджуваний період було отримано два листа від Полтавського полковника Андрія Горленка (два у відповідь), один лист від бригадира і Гадяцького полковника Антона Крижановського (без відповіді) й один лист від полковника і коменданта м. Переялочної Гаврила Жданова (один лист-відповідь) [8]. Отже, з усіх козацьких старшин безпосередньо з військовим суддею Павлом Головатим, який на час відсутності кошового отамана залишався командувачем й управителем усіма справами Війська, спілкування було найактивнішим.

Тематика листування свідчила про активний розвиток церкви на Запорожжі. Протягом одного року київський митрополит отримав прохання про дозвіл на зведен-

ня на місці згорілої церкви Покрови Пресвятої Богородиці в урочищі Микитине нової Покровської церкви і видання анти-мінсу, освячення новозбудованої церкви Покрови Пресвятої Богородиці у старокодацькому с. Бригадирівці, прохання здійснити рукоположення в ієреї одного козацького старшини, видати ставленні грамоти трьом священикам й одному диякону. Серед інших тем, які піднімалися в листах від військового судді, було прохання про благословення для представників Запорозької Січі на чолі з полковником Федором Завезіоном, які вирушали до Петербурга по жалування для Війська і лист із відзначенням «чесної поведінки» київських ченців Густа й Євстратія, які побували на Січі [11].

Зміст і тональність листування запорозьких старшин та київського митрополита свідчать про особливу приязнь і взаємну повагу сторін. Сама традиція звернення до київського владики за благословенням перед щорічними поїздками делегації Запорозької Січі до Петербурга дуже промовиста і виявляла безперечний духовний авторитет преосвященого, визнання за київським митрополитом традиційної першості у церковній ієрархії Руси-України. У зшитку кореспонденції за 1766 рік ми бачимо лише один лист до митрополита від кошового Петра Калнишевського, який перебував на той час у Петербурзі (лист датований 28 серпня 1766 р., а до катедральної контори надійшов 11. X. 1766 р.), проте він дозволяє говорити про певну довірливість у стосунках цих людей, поінформованість владики щодо заходів козацького отамана. Петро Калнишевський писав митрополиту Арсенію, що все ще перебуває в столиці й очікує на резолюцію імператриці щодо поданої доповіді. Зі змісту листа можна припустити, що митрополит знав – що саме за доповідь. Кошовий називав це «о дѣлѣ нашемъ докладъ». Зрештою, особлива доброзичливість у заочному спілкуванні сторін невипадкова. Митрополит, вочевидь, поціновував приязні відносини із запорозькими старшинами.

Територія Вольностей Війська Запорозького напередодні зруйнування Січі

Запорозька Січ залишалася в Україні одним із центрів влади, і саме влади національної. Інтереси збереження прав і вольностей як світської, так і духовної еліт в Україні потребували співпраці і взаємної підтримки цих двох сил. Символіка звернень наочно підтверджує особливість відносин. Митрополит називав Павла Головатого «зичливим приятелем», підкреслено шанобливо звертався до «високородного пана кошового отамана Війська Запорозького» [10]. У свою чергу запорозька старшина нерідко використовувала при зверненні до київського митрополита повний титул владики – «великій господинь, яснє въ Богу преосвященнійшій курь, Божію милостію православный архієпископъ, митрополитъ Кіевскій, Галицкій и Малія Россії» [9]. Спираючись на дослідження листування зауважимо, що, крім старшини Низового війська, лише представники духовництва – підлеглі київського митрополита як єпархіального преосвященного – використовували на той час повне титулування владики.

Пам'ятник кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському (1691–1803) в с. Пустовоїтівці Роменського р-ну Сумської обл.

Архієпископъ Корсунь Петру Калнишевскому

Підпись Петра Калнишевського

Особлива роль у контактах київського митрополита Арсенія Могилянського у межах зовнішнього, «позаєпархіального світу», відводилася світській еліті Малоросії, особливо, козацькій старшині Війська Запорозького, яка після скасування гетьманства залишалася центром національної влади. Сама Січ виступала в ролі основного позаєпархіального джерела фінансової підтримки київської митрополії і виконувала функцію колективного благодійника церкви. Дружні відносини з представниками низової козацької еліти були елементом традиціоналістських настроїв, притаманних українській духовній еліті 1760-х років

ДОДАТКИ

Лист київського митрополита Арсенія Могилянського до військового судді Запорозького низового війська, а також лист від кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського публікуються вперше. При поданні оригінального тексту XVIII ст. збережені відсутні у сучасній кириличній абетці літери ε, ъ, ѹ, ω, V, а також латинські літери. Виносні літери, паерки (розшифровуються як «ъ», «ъ» та «й») і лігатури вносяться до рядка і виділяються курсивом. Скорочення під титлом розкриваються, передаються без знака титла і також виділяються курсивом. Закінчення скорочених слів подається у квадратних дужках [], втрачені фрагменти не відтворюються і позначаються трикрапкою у квадратних дужках [...].

Чернь листа київського митрополита Арсенія Могилянського військовому судді Запорозького низового війська Павлу Головатому [3] за 20 березня 1766 р. [10, 19]

Высокородный и достойнопочтенный Бысподинъ Павель Войска, Низового Запорожского судія, Нашъ зичливый приятель!

Бывшій пред симъ въ Сѣчи Запорожской за испрошеннемъ милостинного на возобновленіе въ приписаномъ къ нашему катедральному Кіево Софийскому Трехсвятѣтелскому ж монастырѣ церкви и на устроеніе при ней вновь богадѣлли [23] отъ доброхотовъ подаянія, оного Трехсвятѣтелского монастыря строитель іеромонахъ Іустъ, съ іеродіакономъ євстратіемъ, о которыхъ честномъ и добродорядочномъ во время бытія ихъ тамо обхожденіи, Ваше высокородіе къ намъ предъ симъ писали, возвратясь въ Кіевъ благодѣтелскаго Вашего высокородія къ нимъ оказываемою милостію, и благопризрелствомъ пред нами хвалился, нынѣ же онъ Трехсвятѣтелского монастыря строитель Іустъ въ дополненіе [21] катедральнаго нашего монастыря съ іеродіакономъ Никитою съ данною отъ насъ при книги грамматою, изъ катедры нашей паки въ Сѣчь Запорожскую отправился: мы онуо прежде явленную паки Вашего высокородія къ нему Іусту благодѣтелскую [22] милость и благопризрелство за собственное одолженіе себѣ почитаја Вашему высокор[оди]ю благодаримъ и просимъ [20] Вашего высокородія, оного строителя Іуста, съ сотрудникомъ его іеродіакономъ тоей же милости и благопризрелства не лишить, при чемъ желяя высокородію, и всему Войску Запорожскому [...] здравія, и всесовершеннаго благополучія пребываємъ

Высокородія, Намъ зичливого приятеля, вседоброжелательный богомолецъ

въ чистомъ подпись: смиренный митрополитъ Кіевский Арсений

1766 года марта «20» д

Лист від кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського київському митрополиту Арсенію Могилянському за 28 серпня 1766 р. [14]

Повна назва з реєстру Київської катедральної контори – «Писмо къ его преосвященству отъ Кошового атамана Петра Калнишевского [13] съ Москвы [18] присланное, коимъ онъ о себѣ увѣдомляеть, что милостію Вышняго и его преосвященства молитвами находится со всѣми при немъ во всякомъ благополучіи и о прочемъ».

Високо Преосвященнѣйший владико
высокомилостивѣйший архипастирь и
отецъ

Сего певнаго слачая [17] не опуская имею
долгъ Вашему высокопреосвященству вос-
писать мой покорнѣйший уклонъ и з
желаниемъ всякаго благополучия. О себѣ

смію донесть [17], что милостию вышняго
ј Вашего высокопреосвященства молитвами
нахожусь со всѣма при мнѣ во всякомъ
благополучій. О дѣлѣ нашемъ докладъ
всемилостивѣйшей государынѣ поднесень
откуда еще по сю пору резолюцій нетъ и
что будетъ неизвѣстно. И препоручивъ себѣ
со всѣма здесь со мною находящимися такъ
же и подносителѣй сего Вашего высоко-
преосвященства благословенію ј всег-
дашимъ молитвамъ с моимъ искреннѣйшимъ
почтениемъ пишусь навсегда

Высокомилостивѣйший архипастирь и отецъ
Вашего высокопреосвященства покорнѣйший
слуга Петръ Калнишевскій

1766 году Августа 28 д

ДЖЕРЕЛА

1. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // Болховітінов Є., митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст., ст. та додатки Тетяни Ананьевої. – К.: Либідь-ICA, 1995. – С. 36–270.

2. В січні 1774 р. Військова рада ухвалила, що начальнику січових церков архимандриту Володимиру Сокальському буде виділятися 300 рублів щорічно, кожні чотири місяці по 100 рублів (Див.: Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і Київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К.: ВД «Стілос», 2006. – С. 103).

3. Головатий Павло (бл. 1715–1795) – політичний та військовий діяч, останній військовий суддя Запорозької Січі, помер у засланні в Тобольську (Знаменський монастир).

4. Грамота Київського митрополита Арсенія Київському Братському монастирю на збір милостині в Запорозькій Січі // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док. / Упоряд.: О. Ф. Задорожна та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 186–188.

5. Донесення архимандрита Київського Братського монастиря і ректора Самуїла Миславського // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док... – С. 185–186.

6. Духовна влада на Київського митрополита на території земель Війська Запорозького мала певні обмеження, оскільки частина функцій із забезпечення духовного життя Низового козацтва була прерогативою ставропігійного Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря: присилка іеромонахів для пастирського служіння і збору милостині на Січ, до Самарського монастиря, похідних церков і військових команд, а також утримання шпиталю для старих запорожців і прийом паломників (Див.: Кузьмук О. С. Назв. праця. – С. 183).

7. Згідно імператорського указу виділялося 500 руб. на потреби Академії (Див.: Думка Київської духовної консисторії про розподіл 500 рублів, виданих з Київської губернської канцелярії // Києво-Могилянська академія... Зб. док. – С. 202).

8. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Воейкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Могилянскому и черновики его ответов (1765–1767 гг.). Реестр. – Арк. 1–11.

9. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Писмо оть судії Войскового Павла Головатого, коимъ онъ просить о сооруженіи, и потомъ о освященіи на мсто згоршней, Войсковыхъ волностей, въ урочиши Микитино вновь во имя Покрова Пресвятыя Богородицы походной церкви... – С. 35; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Писмо къ его преосвященству оть судії Войскового Павла Головатого, съ рекомендациою, о честномъ бывшихъ въ Счи ёромонаха Юста и ёродіакона євстратія обхожденіи. – Арк. 169.

10. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Чернь листа Київського митрополита Арсенія до Військового судді Запорозького Війська Павла Головатого від 20 березня 1766 р. – Арк. 170.

11. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Писмо къ его преосвященству оть судії Войскового Павла Головатого, коимъ онъ рекомендуєть въ милость отправившихся въ СанктПетербургъ за жалованьемъ полковника Федора Завезиона съ товарищи. – Арк. 239; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Писмо къ его преосвященству оть судії Войскового Павла Головатого, съ рекомендациою, о честномъ бывшихъ въ Счи ёромонаха Юста и ёродіакона євстратія обхожденіи. – Арк. 169.

12. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Писмо къ его преосвященству оть Кошового атамана Петра Калнишевского. – Арк. 405.

13. Калнишевський Петро Іванович (1691–1803), державний, політичний та військовий діяч, останній кошовий отаман Запорозької Січі (1762, 1765–75), помер та похований у Соловецькому монастирі, де віdbував тривале ув'язнення.

14. Лист написаний на пожовтілому щільному папері, колір чорнил – чорний. На початку основного тексту менший відступ від краю аркуша. Чисте поле зліва. Лист підписаний рукою Петра Калнишевського, у верхньому полі листа надпис «№:105. Получено октября 11 д».

15. Основний масив листів відноситься до 1766 р. Також до збірки потрапили листи, написані в різний час – найраніше в жовтні 1763 р. ѹ доправлялись з Афону майже 3 роки (подані на розгляд митрополита в травні 1766 р.), і деякі листи, написані в 1765 р. ѹ на початку 1767 р. (Див.: ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 424. Письма П.А. Румянцева-Задунайского, Киевского губернатора Ф.М. Войкова, митрополитов, архимандритов и священников Киевскому митрополиту Арсению Mogилянскому и черновики его ответов (1765-1767 гг.). – Арк. 1-11; Там само. – Арк. 1-559).

16. Реестр коштів, витрачених на будівництво бурси Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док... – С. 196–197.

17. Так у листі.

18. Так у «Реестрі» (Арк. 9). У даному разі помилка, адже лист надіслано з Петербурга і проставлено наприкінці – «С: II:».

19. Чернь листа написана на пожовтілому щільному папері, колір чорнил – сірий. Вставки на правому чистому полі листа зроблені коричневими чорнилами. Лист не має абзаців, внизу позначка «№ 246».

20. Фрагмент тексту «Вашему высокор[одио] благодаримъ и просимъ» з вставки.

21. Фрагмент тексту «Юсть въ дополненіе» з вставки на правому чистому полі листа.

22. Фрагмент тексту «къ нему Юсту благод телскую» з вставки.

23. Фрагмент тексту «церкви и на устроеніе при ней вновь богадлни» з вставки на правому чистому полі листа.